

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜRNAME	11
ÖNSÖZ	12
MEHMET ALPER YALÇINKAYA	
ÖNSÖZ	20
BİRİNCİ BÖLÜM	
TERİMLER VE TANIMLAR: DOĞAÜSTÜ, DOĞAÖTESİ, SPİRİTÜALİZM, İSPİRİTİZMACILIK, MANYETİZMACILIK, OKÜLTİZM, EZOTERİZM, PARASPIKOLOJİ, METAPSİŞİK	25
<i>İspiritezmacılığın Ortaya Çıkışı ve Yayılması: Teknolojik ve Bilimsel Bağlam</i>	34
<i>İspiritezmacılığa Karşı Tepkiler</i>	44
<i>Bilim, Siyaset ve İspiritezmacılık Arasındaki Karmaşık İlişki</i>	47
<i>1870'ler: Doktrinden Deneyselliğe Kurumsallaşan İspiritezmacılık</i>	51
İKİNCİ BÖLÜM	
AVRUPA'DAN OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA ÖLÜLER VE RUHLARI	67
<i>Journal de Constantinople ve İstanbul'da İspiritezmacılık</i>	79
<i>İzmir'de Manyetizmacılık ve İspiritezmacılık: Kalusd Gostandyan (1840-1898) ve Edmondo Rossi de Guistiniani (1840-1909)</i>	97
<i>Osmanlı Rumları ve İspiritezmacılık</i>	107
<i>Kozmopolit Osmanlılar, Manyetizmacılık ve İspiritezmacılık</i>	109

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
1870'LERDEN 1910'LARA OSMANLI MATBUATINDA	114
MANYETİZMACILIK VE İSPİRİTİZMACILIK	
<i>Manyetizma ve Hipnoz Üzerine Yayınlar</i>	123
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
1910: MATBUATTA İSPİRİTİZMACILIK FIRTINASI	134
<i>İspiritizmacılığa Karşı Tepkiler: Mizahi, Bilimsel ve Dinî</i>	139
<i>Eleştiriler</i>	
<i>Tıp Camiasından Gelen Materyalist Tepkiler</i>	141
<i>Materyalizm Karşısı Bir Cephe: İslami ve Maneviyatçı</i>	146
<i>Tepkiler</i>	
BEŞİNCİ BÖLÜM	
İSPİRİTİZMACI SÜRELİ YAYINLAR	150
<i>Ölülerle muhâbere yâhûd ispiritizma ve Miftâhü'l-esrâr.</i>	150
<i>Beka-yı rûh, celb-i ervâh</i>	
<i>Hasan Merzuk'un Cinlerle muhâbere Kitabı</i>	165
<i>Bahaeddin'in William Crookes Çevirisi</i>	169
<i>İspiritizma aleyhine: Ulûm-ı mestûre meraklılarına (1910)</i>	171
<i>İspiritizmacılığa Gösterilen Dinî ve Manevi Tepkiler:</i>	176
<i>Materyalizm Karşıtları Cephesi</i>	
SONUÇ	192
Ek	200
KAYNAKÇA	205
DİZİN	226

ÖNSÖZ

MEHMET ALPER YALÇINKAYA

19. yüzyıl ortalarından Birinci Dünya Savaşı'na değin geçen dönemi bir bilim devri olarak tanıyoruz. Lyell ve modern jeolojinin inşası, Darwin ve evrim teorisi, Pasteur ve bakteriyoloji, Faraday ve elektromanyetizma, Curie ve radyoaktivite ve nihayet kuantum teorisi gibi sayısız örnek, popüler bilim tarihi anlatılarında bu dönemin belki ikinci bir bilimsel devrim çağı şeklinde tasvir edilmesini sağlıyor. Bunlara ek olarak bilim insanlarının adım adım örgütlenmesi, profesyonel kimliklerini kurma ve savunma mücadelelerine girişmesi, bir yandan mevcut eğitim kurumlarında görünürlüklerini artırırken bir yandan da özelleşmiş araştırma laboratuvarları kurmaya başlamaları, bu dönemde yaşanan dönüşümün toplumsal ve kurumsal boyutlarını da belirgin hâle getiriyor. Yine özellikle Darwin'le ilişkilendirilen “din ve bilim çatışması” anlatısının da bu dönemde bilimin önlenemez yükselişinin bir semptomu olarak değerlendirilmesi çok yaygın bir yaklaşım.

Bu yerleşik düşünce ve örneklerin temelsiz olduğunu iddia etmek elbette doğru olmaz. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan kültürel ve toplumsal değişim ve mücadeleler içinde “bilim” kategorisi ile ilgili olanlar gerçekten de büyük yer tutuyor. Ancak bu değişim ve mücadeleleri tarihsel bağlamları içinde daha derinlemesine incelemek, tek bir kategoriye odaklanarak çalışmanın çok verimli olmayabileceğini gösteriyor. Diğer bir deyişle, dönüşüm sadece bilimde değil, kimi zaman elbette bilimle ilişkili olmakla birlikte sanat, eğitim, din, edebiyat gibi pek çok alanda da yaşanmıştır bu dönemde. Bu açıdan 19. yüzyılın özellikle son çeyreğinin kültürel hari-

talar ve kurumsal yapılar üzerinde kapsamlı bir mücadeleye tanık olduğu söylenebilir. Bu bakımdan, örneğin şöyle demek mümkündür: 1850’lerden itibaren yaşanan, tarihsellikten münezzehtir “bilim” ve “din” arasında bir çatışma değil, bir çatışma söylemi üzerinden “bilim” ve “din” kategorilerinin sınırı ve içeriklerinin müzakere edilmesidir. Modern sanayi toplumlarında bilimin ve dinin neyi içerip neyi dışlayacakları, kimler tarafından temsil edilebilecekleri, eğitim politikalarında nasıl bir yer tutacakları, hangi sorulara cevap verme tekeline sahip olacakları gibi konular üzerinden yaşanan bu müzakereler ve mücadeleler, kültürel ve kurumsal sınırların yeniden çizilmesi süreçlerini inceleyen araştırmacılara çok ilginç örnekler sunar.

Dolayısıyla bu dönemin tanık olduğu dönüşümleri ve bilime, dine, edebiyata, eğitime dair yaşanan tartışmaları incelerken “kaçınılmaz çatışma”, “zihinsel devrim”, “akıllı ilerleyiş” gibi indirgemeci çerçeveler kullanılmıyorsa nüanslara, çelişiklere, çeşitlilik ve tutarsızlıklara, farklı –ve belki ilk anda akla gelmeyecek– yorum, sentez, birleştirme ve ayırıştırma biçimlerine açık perspektifler inşa etmek gerek. Son dönem Osmanlı entelektüel tarihi alanına araştırmalarıyla büyük katkılarda bulunan Özgür Türesay’ın bu çalışması da kendi başına taşıdığı değerin yanı sıra araştırmacılara gösterdiği yön açısından da çok önemli bir yüzdendir. Türesay, tam da bu bilim devrinin, “bilim-din çatışması” çağının ortasında doğan ruhçuluk akımlarını, bu akımların Osmanlı’daki versiyonlarını ve yarattıkları tartışmaları incelerken, dönemin fikir, inanç, ve bilgi âleminin nasıl çalışılabileceğine dair bir kılavuz da ortaya koyuyor.

“Bilim ve din” meselesinin, evrenin ve evrende insanın yerinin nasıl tahayyül edileceğine dair farklı bakış açıları hakkında olduğu kadar, “bilim” ve “din” kategorilerinin anlamları hakkında da tartışmalar yarattığını yinelemekte yarar var. Çok genel bir ifade ile “ruhçu” adı verilen yaklaşımları da bu tartışmaların içinde yeni bir yol ya da farklı bir alan

açma teşebbüsü olarak görmek mümkün. Ancak Türesay'ın da altını çizdiği gibi bu teşebbüsün daha incelikli bir yönü var: Spiritüalizm bir tür metafizik çerçeve ortaya koyarken, ispiritizma ise bu çerçeveyi kabul ederek, üzerine bilimsel bir de pratik inşa etmeye girişiyor. Bu açıdan da ispiritizmanın bilimin kapsamına, nelerin bilimsel araştırma nesnesi olabileceğine dair daha açık bir meydan okuma olduğu söylenebilir. “Bilim” denilen ve sınırlarının belirlenmesi süreçleri daima kültürel mücadelelere tabi olan alana “ruh” a dair incelemeler girebilecek midir? Manyetizma ya da elektrik ile ruhlar ya da “manevi güçler” arasında kategorik bir fark var mıdır? Bu tür soruları sormaya imkân veren bir açılım, “bilim” alanına kimlerin, ne tür uzmanlıkların, ilgi ve önceliklerin girmesi anlamına gelecektir? “Ruh” dinin değil, bilimin nesnesi mi olacaktır? Eğer bu son soruya verilecek yanıt olumlu ise, o hâlde ispiritizma sadece bilim değil, din alanındaki güç dengeleri için de bir tür tehdit mi teşkil eder? Böyle bakıldığında, ispiritizmanın sadece Türesay'ın incelediği dönemde değil, günümüzde devam etmekte olan mücadelelerde de çok ilginç bir rol oynadığı söylenebilir. Türesay'ın çalışmasında ifade ettiği gibi ispiritizmayı din ve bilimin “arasında” bir olgu gibi tahayyül etmek, araştırmacıları alanlar ve sınırları üzerinde düşünmeye teşvik etmesi açısından çok yerinde bu bakımdan. “İspiritizma” arada ise, bu “ara” bölgeyi çalışmak, “ara”nın iki yanını da, kesiştiği iddia edilen bu üç alanın değişken sınırlarını da çalışmak anlamına gelir. Bu açıdan örneğin Türesay'ın ispiritizmanın psikolojiden dışlanması dair düştüğü tarih de çok önem taşıyor.

İspiritizma, aslında 19. yüzyıl ortalarında açılana bir bilim devri diyebileceğimiz kadar bir din devri diyebileceğimizi de bize hatırlatıyor. Dönemin konuyla ilgili kimi önemli gelişmelerini hatırlayalım: elbette kolonyalizm, etnoloji, sosyal Darwinizm ve “ırk bilimi”, hızla yaygınlaşan misyoner faaliyetleri ve misyonerler arasındaki mücadeleler, Birinci Vatikan Konsili, Dünya Dinler Parlamentosu, Oryantalizm kongreleri

ve bütün bu dönem içinde dinin tarihsel ve evrimsel perspektifler kullanılarak adım adım bilimsel bir araştırma nesnesi haline getirilmesi. “Dünya dinleri”nin bilimle uyumlulukları üzerinden karşılaştırılabileceği düşüncesi de bu süreç içinde yaygınlaşırken –ki devrin “bilim-din çatışması” literatürü de aslında bu tür karşılaştırmalar üzerine inşa edilmiştir – özellikle Budizm’in bu açıdan bir “ideal din” biçiminde tasvir edildiğini ve Avrupa ve Kuzey Amerika’da ilgi topladığını da biliyoruz. Bu noktada, dönemin eğitilmiş tabakalar içinde bir inanç krizine sebebiyet verdiğine dair değerlendirmeleri de, yine büyük genellemelere girmemek kaydıyla, hatırlayabiliriz.¹ Söz konusu olan, aynı zamanda pek çok toplumda eğitim ve kültür politikalarına dair büyük tartışmaların doğduğu, örneğin Fransa’da eğitimin laikleşmesine yönelik önemli adımların atıldığı bir dönem. Bilginin, inancın, siyasetin dünyasında atomların ve ruhların yerinin tespiti de bu dönemin alamet-i farikası.

Farklı toplumlardaki “din” alanlarının bu kapsamlı mücadele içinde nelere sahip çıkıp, nelerle pazarlık edip, nelerden vazgeçebileceği, hangi pratikler ve politikalar üzerinde ne kadar hâkimiyet iddia edebileceği de hem bu dönem içinde temel bir sorun olarak ortaya çıkmış, hem de bugün karşılaştırmalı araştırmalar için çok elverişli bir konu. Elbette tam da bu süreçler içinde “din” alanının kapsamının da değişkenlik ve dönüşümlere tanık olduğunu yeniden vurgulamak gerek. Örneğin “din duygulara, bilim düşüncelere hitap eder” ya da “din toplumları bir arada tutan bir çimentodur, rasyonel alanı bilime terk etmelidir” gibi sınır çizme biçimleri, 19. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı bağlamı da dâhil pek çok örnekte karşımıza çıkıyor. “İspiritizma” da sınırların bu derece sarsılmakta, yerleşik alanların altındaki zeminin iyice kayganlaşmakta olduğu bir devirde, özellikle de bu “inanç

1 Helmstadter, R. J. (1990). *Victorian Faith in Crisis: Essays on continuity and change in nineteenth-century religious belief*. Stanford University Press.

krizi”ni yaşayan asıl kitle olan eğitimli, elit tabakada çokça takipçi toplayan bir akım olarak arz-ı endam ediyor. “Arada” bir yer olarak ispiritizma, bu açıdan da “arada” kalmış hissedilenler için kendilerine ait yeni bir alan olarak görülebilir: ne bilime, ne dine atfedilenlerden bütünüyle vazgeçerek, ikisinin de istenen taraflarını bir araya getirerek içinde bulunulabilen bir alan. 19. asır sonlarında olduğu gibi 20. asırda da, 21. asır başlarında da.

Özgür Türesay, ispiritizmayı Osmanlı ve Türkiye düşünce tarihçiliğinde hâlâ yeterince gelişmemiş bir yöntemle, tartışmaları küresel bağlamına koyarak değerlendiriyor. Elbette kapsamı çok daha genişletmek ve Osmanlı örneğini, örneğin Latin Amerika ülkeleri ya da Türesay’ın da kısaca değindiği Rusya gibi örneklerle karşılaştırarak ele almak çok ilginç gözlemlerde bulunmaya imkân verebilir. Bu açıdan Türesay’ın çalışmasını da bu yönde bir teşvik olarak da görmek gerekir. Ne yazık ki Osmanlı entelektüel tarihçiliğinde “x, y’den etkilendi ve böyle bir makale yazdı” tarzındaki basit argümanlar, “materyalizm” ya da “pozitivizm”i insanları zorla belli davranış ve düşüncelere sevk eden somut özneler gibi tasvir etme biçimleri hâlâ fazlasıyla yaygın. Türesay’ın bu alanda yazılmış eserlere dair ortaya koyduğu detaylı incelemenin yanı sıra Osmanlı’da ispiritizmaya yönelik yaklaşımları altı kategoriye ayırması da, bu tür indirgemeci yaklaşımların önüne bir set çekmesi açısından büyük değer taşıyor. Osmanlı Müslümanlarını, belki daha da genişletirsek Müslüman çoğunluklu toplumlardan çıkmış düşünürleri yekpare bir kitle olarak görmek ne kadar yanlışsa çalışmalarımızda bilimden, dinden, ispiritizmadan tarihsel ve coğrafi bağlamlarını ve tanım ve içerik açısından mücadeleye açıklıklarını ihmal ederek bahsetmek de o kadar yanlış. Osmanlı ispiritizması hem özgüldür, hem dönemin dünyasında din ve bilim alanlarına dair yaşanan dönüşümlerin sadece bir örneğidir.

Levantenlerin, gezgin performansçıların ve Osmanlı şehirlerinde görevli diplomatlar gibi aktörlerin spiritist metin ve

pratiklerin Osmanlı bağlamında görülür hâle gelmesindeki rollerinin altını çizen Türesay, bu yönden de Osmanlı’da din, bilim ve düşünce alanlarını inceleyen araştırmacılara yol göstermiş oluyor. Aslında bu bakımdan Osmanlı ispiritizması, son dönemlerde bilim tarihi ve entelektüel tarih alanlarında kullanımı yaygınlaşan aracılık, kültürel tercüme, dolaşım gibi kavramlarla incelenmeye açık. Türesay’ın ele aldığı bu kültürel transfer, aynı zamanda da kapsamlı bir tercüme sürecine işaret ediyor. Önce Levantenler ve Ermeni, Rum Osmanlılar, daha sonra Müslüman Osmanlılar elinde ispiritizmanın macerası, metin ve pratiklerin melezleşerek ve kendi aralarında da farklılık gösterecek şekilde temellük edilmesinin bir hikâyesi. Müslüman Osmanlılar bağlamında yaşanan, ispiritizmaya dair kaynakların Fransızca ve İngilizceden tercümesinin ötesinde, ispiritizmanın İslami çerçeveye özgün bir uyarlama ya da eleştirilme biçimi ve farklı İslami kavram ve geleneklerin (cinlere dair sınıflandırma şekilleri, ya da rüyalara maddi dünya ile ilgili anlamlar atfetmek gibi) ispiritizma referansı ile yeniden değerlendirilmesi olarak tasvir edilebilir. Bu açıdan ortaya çıkan da “Osmanlı-İslam ispiritizması” şeklinde adlandırılabilir. Yukarıda da belirttiğim gibi, bahsedilen süreç ve sonuçları hem küresel eğilimlerin bir yansıması, hem yerel koşul ve repertuarların bir ürünü. Türesay da bu durumu kültürel karışım ve melezleşme olarak değerlendiriyor.

Bu açıdan özellikle tasavvufun son dönem Osmanlı dünyasında bilimle İslam arasındaki bağları kurmaya yarayacak bir kavram ve anlayış repertuarı olarak yeniden inşası da dikkate değer bir konu olarak ortaya çıkıyor. “İslam ve bilim” tartışmasının ürettiği “bilimle uyumlu İslam” tasavvurları için önemli bir ilham kaynağı olan tasavvufi gelenekler, “bilim ve din” devrinin ürünü ispiritizmanın Osmanlı versiyonları için de elbette eşsiz bir hazine teşkil ediyordu. İspiritizmanın devasa bir “İslam” kategorisi içinde değil, farklı İslam biçimleri ile ilişkisi üzerinden ele alınması da bu açıdan önemli.

Türesay'ın çalışması, bize soruyu şu şekilde sorabileceğimizi de gösteriyor: Osmanlı'da ne tür ispiritizmalar, ne tür İslamlarla karşılaştırılmış, bağdaştırılmış ya da çatıştırılmıştır?

Bilim, din ve ispiritizma konusunun Özgür Türesay'ın bu çok değerli çalışmasında gösterdiği ilginç bir diğer yanına da değinmekte yarar var. Toplumsal ve siyasal açıdan büyük bir tehlike olarak tanımlandığına Osmanlı metinlerinde sıklıkla tanık olduğumuz materyalizm, ispiritizma tartışmalarında da merkezi bir rol oynuyor. Dolayısıyla, hâkim İslami anlatılar açısından kabul edilebilirliği son derece sınırlı olan ispiritizma, materyalizme olan karşıtlığı açısından kabul edilebilir nitelikler taşımış oluyor. Aslında “din ve bilim” tartışmalarında çok belirgin bir strateji olarak karşımıza sıkça çıkan “düşmanımın düşmanı dostumdur” yaklaşımı, ispiritizmaya karşı alınan tavırları da etkilemiş gözüküyor. 19. yüzyıl sonlarında olduğu gibi bugün dahi sadece bir ya da iki dine değil, kapsayıcı bir “manevi” görüş biçimine yönelik bir tehdit olarak kurgulanan materyalizm, kimi zaman farklı dinlere mensup entelektüelleri işbirliğine iten, kimi zaman dünya dinlerinin bu tehdide karşı etkili mücadeleyi mümkün kılacak biçimde kaynaştırılması girişimlerine yol açan bir akım görüntüsünü veriyor. Ancak bu girişimler üzerinde çalışırken, araştırmacıların materyalizmin tasavvur ediliş biçimini de incelemesi gerektiğini gösteriyor Türesay'ın çalışması: Bu metin okuyucuyu nasıl ispiritizmalar ve İslamlar üzerine düşünmeye davet ediyorsa, materyalizmler üzerine çalışmaya da teşvik ediyor. Osmanlı ve Türkiye entelektüel tarihinde “spiritüalizm,” “ispiritizma,” “din,” “bilim” üzerine olduğu kadar “materyalizm” kavramının gördüğü işlevler, kavramın nasıl kurgulanıp nasıl dönüşümler geçirdiği üzerine çalışmalara da ihtiyacımız var.

Bu noktada Türesay'ın çok önemli bir diğer katkısının da altını çizmek gerek: İspiritizmanın Avrupa'da yayıldığı koşulları siyasal ve toplumsal bağlamları içinde inceleyen bu çalışma, özellikle başarısız 1848 devrimleri sonrasının düş kırıklığında bu tür arayış ve eğilimlerin popülerleşmesine dikkat çekiyor.

Osmanlı'daki ilk ispiritizma örneklerine değinirken bunlar da da sosyalist-cumhuriyetçi-devrimci nüveler tespit eden Türesay, bir yandan da V. Murad'ın şahsında ispiritizmanın Osmanlı tahtına ne derece yakınlaştığına da değiniyor. Elbette Abdülhamid ile birlikte bu tür eğilimlerden uzaklaşılacaksa da, ispiritizmanın sadece “ruhlar âlemi” ile değil, her tür gerçekliği ile “âlem” ile ilgilendiğini, insanlığın ve dünyanın mevcut ve potansiyel niteliklerine dair hakikatler üzerine söz söylemenin her zaman siyasi bir iş olduğunu hatırlatıyor bu örnekler. Bu açıdan, modern bilim ve ispiritizmayı benzer yanlarıyla da düşünmek gerek: Her ikisi adına konuşanlar da sözlerini aslında evren ve insanlık hakkında, toplumsal ve siyasi hayata dair bazı yargılar da ima eden kimi önkabullere dayandırmaktadırlar. Ancak modern bilim, 19. asır ortalarından itibaren kurumsallaşırken, adım adım kendini böyle bir yanı olmadığı, sadece “doğayı konuşurmak” ile ilgilendiği şeklinde bir ideoloji de inşa etmiştir. Bu uğurda da dinî referanslarla konuşan bilim insanlarını olduğu gibi, ispiritizmayı da dışarıda bırakmıştır.

Okuyucuların Türesay'ın çalışmasının açtığı bunlar gibi pek çok yoldan ilerlemek için ilham bulacaklarından şüphem yok. Bu yollar, özellikle modern bilim ve din alanlarının geç Osmanlı'dan Türkiye'ye uzanan dönemde nasıl çetrefilli yollardan geçerek şekillendiğini inceleyecek yeni çalışmalara götürecektir genç araştırmacıları. Ancak sadece konu açısından değil, yöntem açısından da bu çalışmanın yön göstericiliğinin altını çizerek bitirmek istiyorum: Türesay'ın gösterdiği gibi, Osmanlı örneğini küresel bağlamına, aktörleri sınıfsal, siyasal konumlarına yerleştirerek, tanım ve kategorilerin donuk olmadığına, farklı ellerde uğradıkları dönüşümlere ve kültürel mücadelelerin dinamizmine dikkat ederek çalışmaya devam edelim.